

فهرستها و مراکز کتب خطی در لیبی

صبری انوشه

مقدمه:

۴۰۰ نسخه خطی عکسبرداری شده دارد. نسخه‌های عکسبرداری شده از کتابخانه‌های زیر تهیه شده‌اند:

- ۱- کتابخانه زاویه جغبوب^۱؛
- ۲- کتابخانه سازمان اوقاف لیبی؛
- ۳- کتابخانه موزه طرابلس (سرای الحمراء یا القلعه)؛
- ۴- مرکز مخطوطات عربی برخی از کتابخانه‌های اروپائی. برخی از نسخه‌های خطی این کتابخانه از شهرهای جغبوب و البیضاء^۲ جمع‌آوری شده است. نسخه نفیسی از صحیح بخاری با تعلیقات ابوعلی الصدفی، کتابی با عنوان المعجم که شیخ ابن البار الاندلسی در تراجم اساتید خود نگاشته و همچنین دیوان منسوب به ابن حزم الاندلسی از جمله کتابهای نفیس این کتابخانه هستند. در این کتابخانه ۷۶ نسخه قرآنی نفیس وجود دارد. کتابهایی به زبان فارسی و ترکی نیز وجود دارد؛ از جمله جهان‌نامه (به زبان ترکی) در معارف و تصوف و کتاب توزیع العالم و مراحل الافلاک در علم هیئت. از جمله نسخه‌های خطی نیز کتاب السوایغ فی شرح النوابع زمحشری، کتاب المثلین مسلم بن محمد اللججی

نسخه‌های خطی موجود در کشور لیبی که یکی از عناصر مهم میراث فرهنگی اسلام است، متأسفانه هنوز از دید و دسترسی محققان به دور است. بروکلیمان، خاورشناس مشهور، در فهرست معروفش (تاریخ ادبیات عرب) هیچ اشاره‌ای به کتب خطی لیبی ننموده است. حتی فؤاد سزگین، نسخه‌شناس معروف جهان، زمانی از لیبی دیدن کرد که کتابش (تاریخ میراث عربی) به چاپ رسیده بود. این میراث‌گرانبار در کشور لیبی، در دانشگاه‌ها، مساجد، کتابخانه‌های شخصی و مراکز مذهبی پراکنده است. می‌توان مراکز کتب خطی را در لیبی به سه دسته گروه‌بندی کرد: کتابخانه‌های دولتی، کتابخانه‌های شخصی، مراکز مذهبی، نگارنده در این مقاله درصدد است که فهرستها و مراکز کتب خطی لیبی را بطور خلاصه معرفی کند.

کتابخانه‌های دولتی و عمومی:

۱. کتابخانه دانشگاه قاریونس:

دانشگاه قاریونس یا دانشگاه اللیبیه سابق در سال ۱۹۵۵ در شهر بنغازی در شرق لیبی تأسیس شد. این دانشگاه دارای بزرگترین کتابخانه لیبی است که حدود ۲۴۰ هزار جلد کتاب دارد. کتابخانه در سه طبقه با گنجایش سه میلیون جلد کتاب ساخته شده و سالن‌های مطالعه آن ظرفیت سه هزار دانشجو را دارد. این کتابخانه ۲۳۸۴ نسخه خطی و بیش از

۱. شهر جغبوب در کویر جنوب شرقی لیبی واقع شده است و زاویه جغبوب یکی از مهمترین مراکز طریقت صوفیه سنوسیه و زمانی از مراکز مذهبی و فرهنگی این کشور بوده است.

۲. البیضاء: شهر البیضاء مرکز جبل الأخضر و از شهرهای شرق لیبی است. پادشاه سابق درصدد بود که این شهر را پایتخت نماید زیرا خودش در این شهر متولد شده بود و از مراکز قدرت و شکوه طریقت سنوسیه بوده است.

۲. شعبه اسناد و نسخه خطی مرکز مطالعات تاریخی

جهاد لیبائی‌ها:

مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبائی‌ها، به‌خاطر مدیریت دلسوز آن در زمینه مطالعات تاریخی و گردآوری اسناد و تألیف کتب تاریخی درباره لیبی و مراحل تاریخی جهاد لیبائی‌ها بر ضد استعمار ایتالیا تلاش‌های مجدانه داشته است. محتویات شعبه اسناد و مدارک تاریخی دارای ۱۵۰۰ نسخه خطی عکسبرداری شده و ۴۰۰ کتاب خطی است. در سال ۱۹۸۴ کتابخانه اوقاف طرابلس به این مرکز ضمیمه شد. در شعبه این مراکز در شهر غدامس^۱ ۷۰۰ نسخه خطی وجود دارد. از اکثر کتب خطی مرکز، میکروفیلم تهیه شده است. در سال ۱۹۸۴ کتابخانه شیخ ابراهیم الخضراوی در شهر درج^۲ به کتابخانه مرکز ملحق شد. در کتابخانه شیخ ابراهیم ۹۰ نسخه خطی وجود دارد که اکثراً در زمینه علوم دینی و زبان عربی است. فهرست کتب علمی مرکز مطالعات تاریخی توسط استاد عمار جحیدر تهیه شده است. این فهرست حاوی نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه قاریونس، کتابخانه اوقاف طرابلس، کتابخانه دانشکده ادبیات سیها، کتابخانه‌های شهر غدامس است. بشیر یوشع در حال تهیه فهرست نسخه‌های خطی شهر غدامس است.

۳. کتابخانه اوقاف طرابلس:

این کتابخانه که قدیمی‌ترین کتابخانه عمومی شهر طرابلس است در ۱۳۰۵ هـ تأسیس شده و محل سابقش در مدرسه الکاتب محله باب البحر بوده است. این کتابخانه در سال ۱۹۳۹ به ساختمان اوقاف در میدان شهداء و در سال ۱۹۷۸ به ساختمانی در محله باب الحریه انتقال یافت و در ۱۹۸۴ این کتابخانه ضمیمه مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبائی‌ها بر ضد تهاجم ایتالیا گشت. این کتابخانه حاوی نسخه‌های خطی کتابخانه‌های زیر است:

۱. کتابخانه مصطفی الخوجه الکاتب.
۲. کتابخانه احمد النائب و خاندانش.

۱. شهر غدامس: از شهرهای قدیمی لیبی است و زمانی مرکز حکومت‌های اسلامی بوده است.

۲. شهر درج: این شهر در غرب لیبی در مرزهای الجزایر و تونس واقع شده است.

الیمنی (متوفای سنه ۵۶۲.ق) در ادبیات و بلاغت، کتاب المصباح، کتاب الوافی، کتاب شرح الالفیه، کتاب شرح القطر، کتاب المفصل، کتاب شرح شواهد المغنی سیوطی در نحو و دیوانهای شعری از جمله دیوان ابن فارض، دیوان ابن هانی الاندلسی، دیوان المتنبی، دیوان ابن حزم و هفت معلقه است. فرج میلاد شمشب سه جلد فهرست کتاب خطی این کتابخانه را در سه جلد تألیف کرده که دو جلد آن به چاپ رسیده است. جلد اول در ۱۸۰ صفحه در آوریل ۱۹۸۲ چاپ شده که شامل کتب خطی در حدیث و علوم آن، قرآن و علوم آن، توحید و علم کلام می‌باشد و جلد دوم در ۲۰۰ صفحه در ۱۹۸۳ چاپ شده و شامل کتب خطی در فقه و اصول آن، فرائض و عبادات، تصوف، ادعیه و ذکر و سیره نبوی می‌باشد. جلد سوم چاپ نشده و شامل کتب خطی در لغت، ادبیات و علوم دیگر است. گفته می‌شود که استاد عبدالحفیظ منصور در تلاش است تا در زمینه نسخه‌شناسی این کتابخانه کتابی تألیف کند.

محتویات فهرست فرج میلاد شمشب از کتابخانه قاریونس:

شمارگان	موضوعات	جلد اول
۷۶	مصحف	
۳۷	قراءات	
۹	علوم قرآن	
۶۱	تفسیر	
۳۴۷	حدیث	
۱۸	علوم حدیث	
۱۴۳	توحید / علم کلام	
۶۷۱ نسخه	جمع	
شمارگان	موضوعات	جلد دوم
۹۱	فقه و اصول آن	
۱۴۹	فقه مالکی	
۴۹	فقه شافعی	
۱۳۲	فقه حنفی	
۴	فقه حنبلی	
۱۸	فقه شیعی	
۱۹	فقه بر مذاهب چهارگانه	
۵۴	فرائض	
۱۸۹	تصوف	
۱۱۵	مواعظ	
۷۶	ادعیه و ذکر	
۱۰۰	سیره نبوی	
۷۹۵	جمع	

۳. مدرسه اسلامی، باشگاه لیبی.

۴. هدایای برخی از علما و روحانیون لیبی، خرید برخی از نسخه‌ها توسط اوقاف کتابخانه حاوی ۶ هزار کتاب و ۱۵۸۰ نسخه خطی بوده است.

استاد الفقیه حسن، احمد قنابه، اسماعیل کمال و استاد دکتر عبدالکریم ابوشویرب اهتمام زیادی به کتابخانه داشتند. دکتر ابوشویرب، فهرستی از نسخه‌های خطی در زمینه پزشکی و داروسازی اسلامی و سنتی تهیه نمود و در شماره ۷ و ۸ مجله «الثقافة العربية» در سال ۱۹۸۰ منتشر کرد. برخی از نسخه‌های منتشر شده از سوی استاد عبارتند از:

۱. الرحمة فی الطب والحکمة، سیوطی با خط مغربی؛
۲. النزهة المبهجة فی تشحیذ الاذهان و تعدیل الامزجة، داوود انطاکی با خط مغربی؛

۳. تبصرة المبتدی و تذکرة المنتهی در پزشکی با خط مغربی؛
۴. الاصول الكلية و الجزیة، ابن سینا با خط نسخ؛
۵. المجموع فی الادویة المفردة، در طب ابن سینا با خط نسخ؛

۶. مختصر التذکرة مشهور، مفردات السویدی، عبدالوهاب الشعرانی با خط مغربی؛
۷. مفردات الحکیم الفاضل، احمد بن عبدالسلام العقلی با خط مشرقی؛

۸. مختصر الرحمة در طب و حکمت، راشد خلف بن محمد بن عبدالله بن هاشم با خط مغربی؛
۹. دستور الاعمال القرباذینیة لحکماء الدیار المصرية، کلوک بک، ترجمه خواجه یعقوب، با خط مغربی؛
۱۰. خلاصه ما تحصل علیه الساعون فی ادویة دفع الوباء و الطاعون؛

۱۱. مفردات جلیة، مجهول، با خط مغربی؛
۱۲. منهاج الدکان و دستورالابدان فی ترکیب الادویة النافعة للاعیان، ابوالمنی ابن ابی نصر (کوهین العطار) با خط مغربی؛
۱۳. الدر المکنون فی کلام عن الطاعون، احمد الحموی الحنفی؛

۱۴. الطب المسنون فی دفع الطاعون، احمد بن یحیی بن ابی حجله؛

۱۵. وصف الدواء فی کشف آفات الوباء، عبدالرحمن بن محمد بن علی بن احمد البسطامی.

۴. کتابخانه مرکزی دانشگاه الفاتح^۱:

در گذشته، کتب خطی در کتابخانه مرکزی دانشکده ادبیات دانشگاه الفاتح نگهداری می‌شد. ولی بعدها، کتابخانه مرکزی دانشگاه به جای دیگری منتقل گشت. این کتابخانه دارای ۴۰ نسخه خطی با خط مغربی است. از جمله:

۱. شرح الزرقانی علی المذاهب الدینیة شیخ عبدالباقی بن یوسف ابن احمد الزرقانی (م. ۱۱۲۲ هـ) با خط نسخ؛

۲. غیث النفع فی القراءات السبع، محمود بن سعید الصفاقسی (مقدیش) (م. ۱۲۲۸ هـ) با خط مغربی؛

۳. ارشاد العقل السلیم فی مزیای الکتاب الکریم محمد بن محمد ابی السعود (م. ۹۸۲ هـ) با خط مشرقی؛

۴. المستطرف فی کل فن مستطرف، ابشبهی (م. ۸۵۰ هـ) با خط مغربی؛

۵. صحیح بخاری (جلد اول) با خط احمد بن محمد بن احمد ابن سعدون الواقی التونسی؛

۶. انسان العیون فی سیرة الامین و المأمون، علی بن برهان‌الدین الحلبی (م. ۱۰۴۴ هـ) با خط مغربی؛

۷. تنویر المقالة فی حل الفاظ الرسالة (رسالة بن ابی‌زید القيروانی) محمد بن ابراهیم بن خلیل النثائی (م. ۹۴۰ هـ) با خط مغربی؛

۸. تلخیص کتاب النهایة و التمام فی معرفة الوثائق و الاحکام، ابی‌الحسن علی بن عبدالله بن ابراهیم بن محمد العجمی با خط مغربی؛

۹. شرح دیوان المتنبی با خط مغربی؛
۱۰. الدر الثمین و المورد المعین، محمد بن احمد بن محمد مشهور به میارة با خط مغربی؛

۱۱. فیض القدیر بشرح الجامع الصغیر، عبدالرؤوف المناوی (م. ۱۰۲۷ هـ) با خط مشرقی؛

۱۲. کتاب البروق، احمد بن ادريس القرافی (م. ۶۸۴ هـ) با خط مغربی؛

۱۳. روض الآداب، احمد بن محمد بن علی الحجازی (م. ۸۷۵ هـ) با خط مشرقی؛

۱۴. شرح السلم، عبدالرحمن بن محمد الاخضری (م. ۹۸۳ هـ) با خط مغربی؛

۱. دانشگاه الفاتح، بزرگترین دانشگاه لیبی، در پایتخت این کشور، طرابلس، قرار دارد.

۱۵. شرح تنقیح الفصول فی اختصار المحصول فی علم الاصول، احمد بن ادریس القرافی (م. ۶۸۴ هـ.ق)؛
۱۶. نوازل الاحباس، ابی محمد عبدالله بن محمد العبدروسی با خط مغربی.

۵. دارالکتب الوطنیه (کتابخانه ملی):

این کتابخانه خرید کتب خطی و عکسبرداری از نسخه‌های خطی و ایجاد روابط با کتابخانه‌های جهان جهت تبادل اطلاعات و همکاری در نسخه‌برداری از کتب خطی را آغاز کرده است.

۶. کتابخانه طبقه: در این کتابخانه ۱۵۰ کتاب خطی وجود دارد. این کتابخانه در فاصله ۲۰۰ کیلومتری جنوب غربی شهر طرابلس و در نزدیکی شهر مزده^۱ واقع شده است.
۷. کتابخانه دانشکده تربیت سبها^۲: این کتابخانه جدیدالتأسیس است و در حال جمع‌آوری کتب خطی و اسناد است.

۸. کتابخانه شعبه مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبائی‌ها در غدامس: این کتابخانه حاوی دهها کتاب خطی است.
۹. بخش اسناد و کتب خطی طرح شهر قدیمی: طرح شهر قدیمی طرابلس در زمینه ترمیم و بازسازی آثار و ابنیه قدیمی محلات سنتی طرابلس فعالیت مستمری دارد و در زمینه خرید و عکسبرداری اسناد، عکسهای قدیمی و کتب خطی تلاشهای جدی دارد.

۱۰. بخش اسناد و کتب خطی سازمان میراث باستانی در موزه السرایا الحمراء - طرابلس: در دوره عثمانی سرایا الحمراء مرکز حکومتی در طرابلس بود و کلیه اسناد و گزارشهای دادگاه‌های شرع لیبی در این مرکز محفوظ شده است. برخی از خاورشناسان ایتالیائی روی اسناد و محتویات این مرکز پژوهشهای زیادی انجام داده‌اند.

۱۱. کتابخانه دانشکده دعوت اسلامی: این کتابخانه حاوی نسخه‌های خطی در زمینه‌های مختلف است. کتب خطی به زبان فارسی در میان این نسخه‌ها به چشم می‌خورد که فهرست ناقصی از آنها تهیه شده است. استاد ابراهیم الشریف فهرست کتب عربی را و یکی از دانشجویان افغانی دوره کارشناسی ارشد فهرست ناقصی از کتب فارسی تهیه نموده است. نگارنده جهت تهیه فهرست علمی و صحیح این نسخه‌ها با مسئولین وزارت خارجه و جمعیت

الدعوة الاسلامیه و برخی از شخصیت‌های علمی و فرهنگی لیبی مذاکرات زیادی نموده ولی هنوز به نتیجه نرسیده است.

۱۲. کتابخانه اوقاف حوزه علمیه عبدالسلام الاسمری^۳ - زلیطن^۴: فهرستی از کتب این کتابخانه تهیه نشده است. خاندان معروف شهر زلیطن از جمله خاندان الفطیسی، جوان، ابوزبیده و شیخ حلولو کتابهای بسیاری را به این کتابخانه اهدا کرده‌اند.

۱۳. الزروق^۵ در شهر مصراته^۶: از کتب آن نسخه‌برداری نشده است.

کتابخانه‌های شخصی:

اغلب شخصیت‌های سیاسی و علمی لیبی اسناد و کتب خطی و کتابخانه‌های شخصی دارند. به‌طور مثال:

۱. کتابخانه استاد علی مصطفی المصراتی: این نویسنده و پژوهشگر نستوه لیبی در زمینه نشر علم و تحقیقات در حوزه اسلامی و عربی تکاپوی مستمری داشته است. در کتابخانه شخصی وی کتب خطی و اسناد دست‌نوشته زیادی وجود دارد. یکی از شاگردان وی در حال تهیه فهرست کتابخانه شخصی استاد است.

۲. کتابخانه آل منیع: این کتابخانه حاوی ۲۰۰ نسخه خطی است.

۳. کتابخانه محمد النعاس قرزه بنسمة: این کتابخانه دارای ۱۵۰ نسخه خطی است.

۴. کتابخانه ضوی - شهر غدامس: این کتابخانه دارای ۴۰۰ نسخه خطی در علوم مختلف است و علاوه بر آن، اسناد نفیسی دارد.

۵. کتابخانه استاد مختار بن یونس.

۱. مزده: یکی از شهرهای منطقه غربی لیبی است و در دوران استعمار یکی از کانونهای مبارزه علیه ایتالیا بود.

۲. سبها: از شهرهای مهم جنوب لیبی است و در گذشته مرکز مهم تجارت مردم صحرای لیبی بوده است.

۳. عبدالسلام الاسمری: از اقطاب صوفیه لیبی و از نوادگان حضرت امام حسن علیه السلام است.

۴. زلیطن: از شهرهای مهم منطقه غربی لیبی است و مردمان آن مشهور به علم هستند.

۵. الزروق: از اقطاب صوفیه لیبی و صاحب طریقت الزروقیه است.

۶. مصراته: یکی از شهرهای بسیار مهم منطقه غربی لیبی است. مردم آن در تجارت و علم جایگاه ممتازی در جامعه لیبی دارند.

کتابخانه زاویه ابی ماضی: این کتابخانه تحت نظارت خاندان عبدالنبی الاحضر اداره می شود و حاوی کتب خطی ارزنده است.

هنوز در این کشور درباره کتابخانه های قدیمی و نسخه های خطی بررسی علمی و پژوهشی نشده است و بسیاری از اسناد و کتب خطی نزد خانواده های لیبیائی است. برخی از این اسناد و کتب خطی به خارجیان فروخته شده و تعدادی نیز بر اثر عوارض جوی و مشکلات حمل و نقل و جابجایی از بین رفته یا به آنها آسیب های جدی رسیده است. یکی از کاستی های اساسی نبود فهرست کامل نسخه های خطی و اسناد تاریخی است.

در حال حاضر فقط این فهرست ها در این کشور موجود است:

۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه قاریونس: الجزء الاول، ۱۹۸۲.
۲. فرج میلاد شمش، فهرس مخطوطات المكتبة المركزية بجامعة قاریونس، الجزء الثاني، ۱۹۸۳.
۳. الدلیل العام لجامع قاریونس، صص ۴۲ - ۴۶.
۴. محمد التونجی، جولة فی مخطوطات مكتبة جامع بنغازی، جامعة قاریونس حالياً، الثقافة العربية، نوفمبر ۱۹۸۵، صص ۶۸ - ۷۳.
۵. محمد الطاهر الجراری، معلومات عامة عن مركز دراسة جهاد اللیبیین ضد الغزو الايطالی، طرابلس، ۱۹۸۳.
۶. عبدالحمید الهرامه، اهم مراكز المخطوطات العربية فی العالم، الناشر العربي، شماره ۲، فبراير ۱۹۸۴.
۷. عبدالحمید الهرامه، اهم مراكز المخطوطات العربية اللیبیة وفهارسها، دو شماره در سایت المتوسط للدراسات والبحوث.
۸. دکتر عبدالله الشریف، مدخل الی علم المكتبات والمعلومات، طرابلس، المنشأ العامة للنشر والتوزیع والاعلان، ۱۹۸۳.
۹. دکتر عبدالله الشریف، تقرير عن المخطوطات العربية فی لیبیا، معهد المخطوطات العربية، مجلد ۳۲، جزء ۲، ۱۹۸۸ ژوئیه - دسامبر ۱۹۸۸.
۱۰. عبدالکریم ابوشویرب، مخطوطات عن الطب والصیدلیة العربية فی مكتبة الاوقاف بطرابلس، الثقافة العربية، شماره ۷، سال ۷، ژوئیه ۱۹۸۰، صص ۱۱۴ - ۱۲۶.
۱۱. عبدالکریم ابوشویرب، مخطوطات عن الطب والصیدلیة العربية فی مكتبة الاوقاف بطرابلس، الثقافة العربية، شماره ۸، سال ۷، ۱۹۸۰، صص ۱۱۱ - ۱۱۸.
۱۲. ابراهیم سالم الشریف، فهرس مخطوطات مركز جهاد اللیبیین، جلد اول.

۶. کتابخانه زاویه ابی ماضی: این کتابخانه تحت نظارت خاندان عبدالنبی الاحضر اداره می شود و حاوی کتب خطی ارزنده است.

هنوز در این کشور درباره کتابخانه های قدیمی و نسخه های خطی بررسی علمی و پژوهشی نشده است و بسیاری از اسناد و کتب خطی نزد خانواده های لیبیائی است. برخی از این اسناد و کتب خطی به خارجیان فروخته شده و تعدادی نیز بر اثر عوارض جوی و مشکلات حمل و نقل و جابجایی از بین رفته یا به آنها آسیب های جدی رسیده است. یکی از کاستی های اساسی نبود فهرست کامل نسخه های خطی و اسناد تاریخی است.

در حال حاضر فقط این فهرست ها در این کشور موجود است:

۱. فهرست نسخه های خطی کتابخانه دانشگاه قاریونس: دو جلد توسط استاد فرج میلاد شمش تهیه شده است و جلد سوم در حال تهیه است.

۲. فهرست کتب خطی مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبی: استاد ابراهیم سالم الشریف جلد اول را که شامل کتب علوم اسلامی است تهیه کرده و در تلاش است بقیه کتب خطی را فهرست کند.

۳. فهرست کتب خطی مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبی - شعبه غدامس: توسط استاد بشیر قاسم یوشع تهیه شده و هنوز به چاپ نرسیده است.

۴. فهرست نسخه های خطی علمی در لیبی: توسط عمار جحیدر در حال تهیه است.

آمار اولیه از نسخه های خطی در لیبی:

به طور کلی می توان درباره تعداد نسخه های خطی در لیبی، آمار اولیه زیر را ارائه نمود:

نام کتابخانه	تعداد نسخه های خطی	ملاحظات
کتابخانه مرکزی دانشگاه قاریونس	۲۷۸۴	فهرست دارد
کتابخانه اوقاف طرابلس	۱۵۸۰	به مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبی پیوسته است
مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبیائی ها	۴۰۰	—
مرکز مطالعات تاریخی جهاد لیبیائی ها - شعبه غدامس	۷۴۰	از تمام آنها عکسبرداری و میکروفیلم تهیه شده است